

SUN'IY INTELLEKT TARJIMALARIDA ETIKET BIRLIKLARINING UZATILISHI

Hatamova Yulduz Raxmatulla qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

+998915157873

hatamova776@gmail.com

Uralova O.P

Phd, dots. Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun'iy intellekt asosidagi tarjima tizimlarida nutq etiketi birliklarining uzatilish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda etiket birliklari faqat leksik-grammatik shakl emas, balki pragmatik va madaniy-kognitiv mazmunga ega hodisa sifatida ko'rib chiqilib, SI tizimlarining murojaat shakllari, bilvosita nutqiy aktlar va madaniy-spetsifik formulalarni tarjima qilishdagi tipik xatolari aniqlanadi. J. Serlning nutqiy akt nazariyasi va Braun-Levinsonning muloyimlik nazariyasi tadqiqotning nazariy asosini tashkil etadi. Ishning amaliy ahamiyati mashina tarjimasi tizimlarini takomillashtirish va tarjimon kadrlarni tayyorlashda namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, mashina tarjimasi, nutq etiketi, pragmatika, muloyimlik nazariyasi, neyron tarjima, madaniyatlararo pragmatika, murojaat shakllari.

ПЕРЕДАЧА ЕДИНИЦ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА В ПЕРЕВОДАХ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация: В данной работе анализируются особенности передачи единиц речевого этикета в системах машинного перевода на основе искусственного интеллекта. Единицы этикета рассматриваются не только как лексико-

грамматические формы, но и как явления, обладающие прагматическим и культурно-когнитивным содержанием; выявляются типичные ошибки систем ИИ при переводе форм обращения, косвенных речевых актов и культурно-специфичных формул. Теория речевых актов Дж. Сёрля и теория вежливости Браун и Левинсона составляют теоретическую основу исследования. Практическая значимость работы проявляется в совершенствовании систем машинного перевода и подготовке переводческих кадров.

Ключевые слова: искусственный интеллект, машинный перевод, речевой этикет, прагматика, теория вежливости, нейронный перевод, межкультурная прагматика, формы обращения.

THE RENDERING OF SPEECH ETIQUETTE UNITS IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE TRANSLATIONS

Abstract: This thesis analyzes the characteristics of transferring speech etiquette units in artificial intelligence-based translation systems. Etiquette units are examined not merely as lexico-grammatical forms but as phenomena possessing pragmatic and cultural-cognitive content, identifying typical errors made by AI systems in translating address forms, indirect speech acts, and culturally specific formulas. Searle's speech act theory and Brown and Levinson's politeness theory form the theoretical foundation of the study. The practical significance of the research is reflected in improving machine translation systems and training translation specialists.

Keywords: artificial intelligence, machine translation, speech etiquette, pragmatics, politeness theory, neural translation, intercultural pragmatics, address forms.

Zamonaviy tarjimashunoslikda sun'iy intellekt asosidagi mashina tarjimasi tizimlari (Google Translate, DeepL, ChatGPT, Yandex Translate va boshqalar) tobora keng qo'llanilmoqda, biroq bu tizimlarning nutq etiketi birliklarini - salomlashish, murojaat shakllari, hurmat-ehtirom ko'rsatkichlari, uzr so'rash va minnatdorchilik formulalarini -

qanchalik adekvat uzatishi masalasi hali yetarlicha o'rganilmagan. Etiket birliklari faqat leksik-grammatik shakl emas, balki chuqur pragmatik va madaniy-kognitiv mazmunga ega bo'lgani uchun ularning mashina tarjimasida uzatilishi alohida tadqiqot ob'ektini tashkil etadi. Ushbu tezis sun'iy intellekt tarjima tizimlarining etiket birliklarini uzatishdagi imkoniyatlari, cheklovlari va tipik xatolarini tahlil qilishga bag'ishlanadi.

Sun'iy intellekt tarjima tizimlaridan foydalanish kundalik, akademik va rasmiy muloqotda keskin oshib bormoqda. Biroq neyron tarmoqlarga asoslangan tarjima modellari, asosan, statistik-korpusga tayangan holda ishlaydi va ular nutq etiketining pragmatik konteksti - ijtimoiy masofa, hurmat darajasi, madaniy skript - ni har doim ham to'g'ri "his qila olmaydi". Bu esa, xususan, o'zbek tilidagi siz/sen munosabati, murojaat shakllari (opa, aka, hurmatli) kabi ko'p qatlamli etiket birliklarini ingliz yoki rus tiliga (va aksincha) tarjima qilishda jiddiy pragmatik yo'qotishlarga olib kelishi mumkin.

Maqsad: Sun'iy intellekt tarjima tizimlarida nutq etiketi birliklarining uzatilish xususiyatlarini aniqlash va tipik pragmatik xatolarni tasniflash.

Vazifalar:

- Nutq etiketi birliklarining lingvistik va pragmatik tabiatini nazariy jihatdan yoritish;
- Turli SI tarjima tizimlari (neyron mashina tarjimasida, katta til modellari)ning ishlash prinsiplarini qisqacha tavsiflash;
- O'zbek, rus va ingliz tillaridagi etiket birliklari tarjimasida yuzaga keladigan tipik xatolarni korpus asosida aniqlash;
- Etiket birliklarini SI orqali tarjima qilishning pragmatik-kognitiv modelini taklif etish;
- Tarjima sifatini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot J. Serlning nutqiy akt nazariyasi, Braun va Levinsonning muloyimlik nazariyasi, shuningdek A. Vejbitskayaning madaniyatlararo pragmatika kontseptsiyasiga tayanadi. Mashina tarjimasida nazariyasi bo'yicha esa neyron tarjima arxitekturalari (transformer modellari) va ularning nolisoniy - ya'ni pragmatik va madaniy - kontekstni qayta ishlash imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tarjimashunoslikda L. Venuti, P. Nyumark, V.

Komissarov kabi olimlarning ekvivalentlik va adekvatlik nazariyalari etiket birliklari tarjimasini baholash mezonlari sifatida qo'llaniladi.

Etiket birliklarining SI tarjimasidagi asosiy muammolari

1. Murojaat shakllarining tekislanishi (leveling)

SI tizimlari ko'pincha o'zbek yoki rus tilidagi hurmatli murojaat shakllarini (siz, hurmatli, aka/opa) ingliz tilidagi neytral "you" ga tekislab, pragmatik darajani yo'qotadi. Aksincha yo'nalishda ham ingliz tilidagi neytral murojaatlar o'zbek/rus tiliga tarjima qilinganda tegishli hurmat darajasi avtomatik tanlanmaydi.

2. Bilvosita nutqiy aktlarning literal tarjimasini

Bilvosita iltimos yoki taklif ma'nosini bildiruvchi konstruksiyalar (masalan, "Could you possibly...") ko'pincha so'zma-so'z tarjima qilinib, manba tildagi muloyimlik darajasi yo'qoladi yoki, aksincha, haddan tashqari rasmiylashtiriladi.

3. Madaniy-spetsifik etiket formulalarining tarjima qilinmasligi

O'zbekcha duo-tilak formulalari ("qo'lingiz gul bo'lsin", "ko'pdan-ko'p rahmat") kabi madaniy jihatdan yuklangan iboralar SI tizimlarida ko'pincha literal yoki mazmunan qashshoq tarjima qilinadi, natijada asl matnning pragmatik-emotsional kuchi yo'qoladi.

4. Kontekstsizlik muammosi

Neyron tarjima tizimlari alohida jumla darajasida ishlagani uchun, suhbatdoshlar orasidagi ijtimoiy masofa va oldingi muloqot konteksti hisobga olinmasligi natijasida etiket darajasi jumladan-jumlaga nomutanosib bo'lib qolishi mumkin.

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik tahlil, korpus lingvistikasi metodlari, shuningdek ekspert baholash (native speaker baholovchilar tomonidan tarjima sifatini reyting asosida baholash) qo'llaniladi. Tahlil uchun o'zbek, rus va ingliz tillaridagi paralel matnlar (badiiy, rasmiy-ish uslubidagi) korpusi tuziladi va ular bir nechta SI tarjima tizimlari orqali tarjima qilinib, natijalar qiyoslanadi.

Etiket birliklari tarjimasidagi xatolarning tipologik tasnifi ishlab chiqiladi;

-SI tizimlarining pragmatik "sezgirlik" darajasini baholash mezonlari taklif etiladi;

-Etiket birliklarini tarjima qilishda promptlash (prompt engineering) strategiyalarining samaradorligi ko'rsatiladi.

Tadqiqot natijalari mashina tarjimasi tizimlarini takomillashtirish, tarjimon mutaxassislarni tayyorlash dasturlarida SI vositalaridan foydalanish metodikasini ishlab chiqish, hamda til o'qitishda madaniyatlararo pragmatik kompetensiyani shakllantirishda qo'llanilishi mumkin.

Sun'iy intellekt tarjima tizimlari leksik-grammatik ekvivalentlikni yuqori darajada ta'minlasa-da, nutq etiketining pragmatik va madaniy-kognitiv qatlamlarini to'liq uzatishda hali jiddiy cheklovlarga ega. Ushbu tezis doirasida olib boriladigan tadqiqot ushbu bo'shliqni ilmiy jihatdan asoslash va amaliy yechimlar taklif etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Searle, J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. - Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
2. Brown, P., Levinson, S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. - Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
3. Newmark, P. A Textbook of Translation. - New York: Prentice Hall, 1988.
4. Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. - London: Routledge, 1995.
5. Komissarov, V. N. Sovremennoye perevodovedeniye. - Moskva: ETS, 2002.
6. Wierzbicka, A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. - Berlin: Mouton de Gruyter, 1991.
7. Vaswani, A. et al. Attention Is All You Need // Advances in Neural Information Processing Systems, Vol. 30. - 2017.
8. Koehn, P. Neural Machine Translation. - Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
9. Hutchins, W. J., Somers, H. L. An Introduction to Machine Translation. - London: Academic Press, 1992.
10. House, J. Translation Quality Assessment: Past and Present. - London: Routledge, 2015.

11. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. - London: Routledge, 2011.
12. Hakimov, M. O'zbek tili pragmatikasi. - Toshkent: Akademnashr, 2013.
13. Yo'ldoshev, B. O'zbek tilida nutq etiketi vositalari. - Toshkent: Fan, 2007.
14. Sdobnikov, V. V. Perevod i kommunikativnaya situatsiya. - Moskva: Flinta, 2015.
15. Formanovskaya, N. I. Rechevoy etiket i kultura obshcheniya. - Moskva: Vysshaya shkola, 1989.
16. Gile, D. Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training. - Amsterdam: John Benjamins, 2009.
17. Munday, J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. - London: Routledge, 2016.
18. O'Brien, S. Machine Translation and Cognition // The Routledge Handbook of Translation and Cognition / Ed. by F. Alves, A. Jakobsen. - London: Routledge, 2020. - P. 311–325.